

Dr. Elvira SULTREKOVA TL3012 Hakas Türkçesi VI
Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara,
2020

Кизегестер

Кизегес — чоохтаға, сөс пірігізіне паза алынча сөстерге хоза туза пирчеткен полызығлығ чоох чардығы.

Тархын саринаң кизегестер пурунғыда алынча полған сөстердең пўт парғаннар. Оларның піреезі пўүнгі күнге читіре алынча даа сөс полып, кизегес тее полып, киректелчелер. Піреезі, тізең, аффикске төйй пол парирлар, андағлары киліскен чирде грамматика тузазын алыстырчалар.

Кизегестер сөстернің алай сөс пірігістерінің, тиксі чоохтағның сағызы, көңні хоостыра тузаларын таныхтапчалар. Ол саринаң кизегестер грамматической тузаны толдырчатхан послелогтарнаң паза союзтарнаң пасхалалчалар.

Хакас тілінде кизегестернің пірееелері тапсағлығ омаларын пір дее алыстырбинчалар (*иң, нөös, ни, я, чи, сах, нимес*), хай пірееелер, тізең, фонетической варианттығ полчалар (*ба/бе, па/пе, ма/ме; даа/дее, таа/тее; ла/ле, на/не; -ох/-өк; за/зе, са/се; -да/-де, -та/-те; -дах/-дек, -тах/-тек*), үзінчілері, тізең, аймах диалекттерде, чоохтарда пасха-пасха адалчатханы/пазылчатханы хоостыра пасхалалчалар (*нооза — нөзе, нөöse, нізе; чізе — нізе; та — та-а, таң, тааң*).

Пірее кизегестер пір сандағы пастағы паза ікінчі сырайларча даа хубул полчалар: *ноо — ноом, нооң; нооза — ноомза, нооң за*.

Кизегестернің чоохтағда постарының орнылары пар полча.

Хачан даа сөстің соонда ла турчалар:

– *даа/дее, таа/тее: Аның табызын ис салып, Паскир дее чызынчағын түзірібіскен (ИК); Аң-хустар даа, хурт-хоостар даа часхаа өрінчеткен чіли*

пiлдiрген (ВК); *Көк от ам даа өскелек; Ам Шира районында турист комплексiн пүдiрчегiс паза пасха даа спорт көрiмнерi тилiпче.* («Хакас чирi» газ.)

- **ба/бе, па/пе, ма/ме:** *Чахсаан көрчетсе, чылгыны ибiре читi бе, сугiс пе пүүр чат салтырлар (ДЧ); Хайдаг-да улуг чуртас алчаазы ба, хайдаг-да ачырғас па, хомзыныс па сыып парган ол сөстөргө (КН);*
- **-дах/-дек, -тах/-тек:** *Иразан, хайа тамкы пирдек, иртiп тее парар, арса (МК);*
- **ла/ле, на/не:** *Ичезiнең тай iчезi ле тудынчаң тасхахтагы iдiс-хамыстар паза пулуңда турчан пабазы иткен улуг нимес харачах оолахтың iстiн чылытхан. (НТ); Иледе iнектер минiң хырымча иртчелер, мини ле чогуллар, нога-да соң халчалар (ДЧ)*
- **нооза:** *Мындаг өрiнiстiг туста агаа соганнар ноо кирек. Ол мылтыхтаң таңма атарга тимненче нооза (А. Сул.);*
- **-ох/өк:** *Мин сагаа пазох кроликтер ал пирем... (ДЧ);*
- ан.п.

Хачан даа сөстiң алнында ла турчалар:

- **иң:** *Ол туста минiң иң өөн тогызым полган — пызоларны көрөргө (ДЧ);*
- **нөөс:** *Нөөс мин паза пiр дее кiзее кирек нимеспiн. (М. Кильч.);*
- **таң:** *Пiлбинчем, таң iчем минi чыртарынаң хорыххам ма, итсе, iчем минi пiр дее хати чыртпаан, алай позымның улуг пыромны пiлiнiп пе, че аал аразында өс парган салганахтар хыринда одыр салдым (ДЧ)*
- **сах:** *Кiчiг пала хайхидыр ба за iче хойнының чылиина, көгiлбей тигiрнiң сiлиине, сах iдөк пiске син, чазы, хачан даа ирiкпес-чiтпес төрiткен iчегiс осхассың. (МЧ);*
- ан.п.
-

Идер тогыстар

1. Чоохтағларны пазыңар. Кизегестернi табыңар.

1. Часхы тоғысты кизілерге дее пирче. ол кўннерде полған на кизі улуғ маң чоxxа тўсче: ас таарып саларға кирек, чир тамағы салып маңнанминчалар, мал соонаң чўрерге кирек, нинче дее тоғынза, идер ниме поллача. (С. Чар.) 2. Чахсаан кўрчетсе, чылғыны ибiре читi бе, сигiс пе пўўр чат салтырлар. (Д. Чан.) 3. Мындағ өрiнiстiг туста ағаа соғаннар ноо кирек. ол мылтыхтаң таңма атарға тимненче нооза. (А. Сул.) 4. Кем пiледiр аны — ырах па, чағын ма халғандыр париған чирлерi. (Н. Дом.) 5. Хайдағ-да улуғ чуртас алчаазы ба, хайдағ-да ачырғас па, хомзыныс па сыып парған ол сўстерге. (К. Нерб.) 6. Аң-хустар даа, хурт-хоостар даа часхаа өрiнчеткен чiли пiлдiрген. (В. Коб.)

2. Тексттi хығырыңар, кизегестернi табыңар.

Ол туста минiң иң өөн тоғызым полған — пызоларны кўрерге.

Пiрсiнде пызоларны суғ хазындағы пўксер сўр салғам, олар анда сыбыра оттачаңнар, кўн хараанда алай ағас кўлегiнде чатчаңнар. Позым олғаннарнаң хада арығзар хызылғаттап чўрiбiскем. Хызылғат прай чистектердең пурнада пысча, че ол ам даа ах кўгiлбей өңнiг. Пiс аны оой ла теер килчеңмiс, анаң, бутылкаларға урып, харасхы тасхахта турғыс салчаңмыс. Нинче-де кўн пазынаң пiр-iкiдең хызарып пастапчалар, iди прай чистектер пызарын сағыпчазың.

Ичем өременең насхлап пирчең, хайдағ татхыннығ полчаң, ам даа ахсымда тадыпча.

Паза ла пiлiн килзем, iнектер инер тус чағдабысхан осхас. Пызоларым сағысха кирiп, табыраанча ўкўс сал дымпўксер, че олар анда чоғыллар.

Ырахта iнектер мўўресчеткенi истiлче. Аны истiп, минiң пiр ле сағыс: iнектернi удурлирға, пызоларға хоспасха, эмiстiрбеске. Кизiлер аал тастында iнектерiн сағыпчалар.

Самчып парған iнектер, ибзер маңзырап, сопладып, мўўреп ала килчелер. Илееде iнектер минiң хырымча иртчелер, мини ле чоғыллар, ноға-

да соң халчалар. Прай даа інектернің соонда чохыр інектен хызыл інек көріне түстілер... (Д. Чанков)

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодаева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.
5. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.